

FEMINIZAM – ŠTO JE OSTVARIO?

Feminizam je bitno promijenio položaj žene u odnosu na status kakav je imala u društvu prije pojave feminističke ideologije. Takav emancipatorski karakter feminizam je nastojao sačuvati kroz tri vala u kojima se pojavljivao. U prvome valu žene su ostvarile prodor u javnu sferu i izborile se za ravnopravnost zajedno s muškarcima. Dobivanje pravne jednakosti u formalnome smislu nije značila i stvarnu jednakost. Ustaljene socijalne norme i društveno konstruirane rodne uloge žene mijenjale su se puno teže i sporije. Iz toga razloga započeo je drugi feministički val. Pod utjecajem dekonstrukcije i postmoderne feminizam se u trećem valu isprepleo s rodnom ideologijom. To ga je udaljilo od njegova primarnog cilja usmjerenoga na borbu protiv dominacije i ravnopravniji pristup javnoj sferi. Naglašeno seksualiziranje žene u medijima pokazuje da društvo nije puno evoluiralo u njihovu podcjenjivanju i omalovažavanju. Agresivnost takvih sadržaja jasno sugerira kako je feminizam proces stalne borbe, a ne konkretna pobjeda.

Ključne riječi: *feminizam, ideologije, ravnopravnost, rod, spol, seksizma*

DAMIRKA
MIHALJEVIĆ*

UDK: 316.66-055.2

305-055.2

141.72

Prethodno priopćenje

---

* Dr. sc. Damirka Miha-
ljević, doc., Filozofski
fakultet Sveučilište u
Mostaru, damirka_mi-
haljevic@net.hr

Uvod

Podređen položaj žene u društvenome i političkome segmentu, jednako kao i u moralnome i duhovnome trajao je stoljećima. Takav društveni status bio je utemeljen na tradicionalnome patrijarhatu koji je davao temeljno značenje socijalnomu životu. Kao sustav društvenih odnosa patrijarhat je institucionalizirao odnose dominacije i moći muškaraca s jedne strane i podređenost žena s druge strane. Muška nadmoć u društvu ostvarena je monopoliziranjem normi kroz koje je patrijarhalno društvo vrijednosno definiralo spolne razlike. Tako konstruirana uloga i odgovarajući način ponašanja postali su dio svjetonazora i tradicije pod čijim jakim utjecajem na život i način mišljenja su Europljani dugo živjeli. Žena je postala metafora privatne sfere i pokornoga položaja.¹

Kako je bila potpuno izvan javne sfere i okrenuta onoj privatnoj, ženina jedina perspektiva i ambicija mogla je biti udaja ili odlazak u samostan. Prema takvoj tradicionalnoj ideji žena pripada unutarnjemu svijetu obitelji, a muškarac kao *pater familias* vanjskomu svijetu u kojem osigurava sredstava za uzdržavanje obitelji i ispunjava druge socijalne i političke uloge. I u 19. stoljeću, u kojem počinje modernizacija, pravna pozicija žene opisivana je kao „žena i muž su jedno, a to jedno je muž“². Moto je uključivao vlasništvo nad ženinom imovinom i roditeljska prava koja su isključivo pripadala muškarcu.³ Prihvatanje predrasuda o ženskoj inferiornosti oblikovalo je

¹ „Moć žene da stvori novi život oduvijek je izazivala divljenje, ali i zazor. Boginje, mitska bića poput sirena i vila, čarobnice, i naročito vještice svojim simboličkim ustrojstvom jasno odražavaju ovaj arhetip. Primjera radi, budući da je neudata i bez djece, vještica je opasna. Ona je moćna i nezavisna te je zbog toga po pravilu kažnjena. Prema tome, mitovi su vjekovima prenosili poruku da žena samoj sebi nije dovoljna i da može biti opasna ako je sama te, shodno tome, uz nju mora uvijek biti netko da je ukroti, kontrolira i urazumi. U patrijarhatu ta uloga prvo pripada ocu, a potom suprugu.“ Lidija Vasiljević, „Feminističke kritike pitanje braka, porodice i roditeljstva“, u: Adrijana Zaharijević (prir.), *Neko je rekao feminizam?*, Henrich Boll Stiftung, Artprint, Novi Sad, str. 99.

² Slaven Ravlić, „John Stuard Mill, Harriet Taylor i prava žena“, *Politička misao*, 37 (2000.) 3, str. 72.

³ Prema starijim povijesnim zapisima o položaju žena najvažnija tema vezana uz ženu bio je miraz. Važnost nije pridavana ni jednom drugom segmentu ženina života jer ga nije ni bilo. Izuzev kada bi u nekim situacijama žena preuzimala ulogu muškarca, tada se morala odricati sebe i svoje ženstvenosti. Ona bi prestajala postojati kao žena i morala je glumiti muškarca. O dramatičnim obilježjima statusa žene u društvu i u kontekstu modernoga doba govore brojne tužne činjenice poput one o oduzimanju prava na starateljstvo nad djecom kako je bilo u Francuskoj sve do 1907. godine. U Njemačkoj su pravo da budu skrbnice vlastite djece žene dobile tek 1953., a pravo da se mogu zaposliti bez muževljevoga dopuštenja 1977. godine. Još su drastičnije one koje ženu predstavljaju, kao Kantovskim rječnikom rečeno, *apriori* maloumno biće, a po kojoj su Englezi sve do 1870. godine odgovarali za zločine koje bi počinile njihove supruge. Do pred Drugi svjetski rat mnoge Europljanke nisu mogle raditi, odlaziti na liječnički pregled, upisati fakultet, otvoriti račun u banci, dobiti putovnicu ili vozačku dozvolu bez muževljeve dozvole. Adrijana Zaharijević, „Kratka historija sporova: Šta je feminizam?“, u: Adrijana Zaharijević (prir.), *Neko je rekao feminizam?*, Henrich Boll Stiftung, Artprint, Novi Sad, str. 371. Rebeka Jadranka Anić, „Žene u Crkvi i društvu“, *Svjetlo riječi*, Sarajevo – Zagreb, 2010., str. 223.

znanstvene istine od filozofskih, medicinskih, bioloških i pravnih. Aristotelova teza o ženskoj ništavnosti uzimala se kao znanstvena paradigma do 17. stoljeća.⁴ Engleski filozof T. Hobbes takvoj koncepciji suprotstavio je prototip ideja. U sklopu doktrine prirodnih prava Hobbes je žene suočio s muškarcima kao slobodne i jednake. Muška prava nad ženom i na ženu nije smatrao prirodnim, već političkim. Hobbes piše da „kad neki pripisuju gospodarenje samo čoveku, pošto je on jačeg pola, oni se varaju u računu. Jer ne postoji uvek takva razlika u snazi ili mudrosti između čoveka i žene da bi se o pravu moglo odlučiti bez rata.“⁵ Novom koncepcijom Hobbes je zamijenio aristotelizam i postavio temelje novovjekovne filozofije. U tako ogromnome znanstvenom iskoraku koji je mijenjao spoznaju ljudskoga djelovanja i društvenih odnosa žene su ostale posve nezamjetne. To nije nimalo čudno s obzirom na to da su Hobbesovom doktrinom prirodnih prava tek postavljeni temelji modernoga doba.⁶ S druge strane Aristotelove teorije o ženi nastalo je tumačenje koje je zadržalo svoj utjecaj do danas: žena je stvorena od muškarca, radi muškarca i da mu služi.⁷

Logika potpunoga isključenja žena iz javnoga prostora ukorijenjena u tradicionalni patrijarhat izliku je nalazila i u božjoj riječi: „Stoga Bog pusti tvrd san na čovjeka te on *zaspa*. Bog mu izvadi jedno rebro, a mjesto zatvori mesom. Od rebra što ga je uzeo čovjeku napravi ženu.“ Nepovoljno tumačenje za ženu vezano je i za opis prvoga grijeha u kojem je žena za koju je krivo tumačeno da je stvorena „druga“, prva napravila grijeh.⁸ Androcentričnost cjelokupne znanosti pa i teologije izražavala se u

⁴ Žene koje Aristotel vidi oko sebe ne bave se stalozanim promatranjem i proučavanjem (to jest teorijom), a iz toga se zaključuje, u suprotnosti s logikom koju kodificira sam Aristotel, da i nisu sposobne za to. To se onda osnažuje doista bizarnim zaključcima o njihovoj tjelesnoj sazdanosti (na primjer, da su po prirodi hladnije od muškaraca pa ih valja držati u kući da se ne „prehlade“). Nadežda Čačinović, „Mizoginija u filozofskoj tradiciji“, u: Ivana Radačić – Jelka Vince Pallua (ur.), *Zbornik radova Ljudska prava žena*, Biblioteka Zbornici, knjiga 39, Institut društveni znanosti Ivo Pilar, 2011., str. 105.

⁵ Carol Pateman, „*Bog je čoveku dao pomagača*: Hobs, patrijarhat i bračno pravo“, www.zenskestudije.edu.rs/izdavastvo/elektronskaizdanja

⁶ Kako navodi Čačinović, racionalizam, empirizam i prosvjetiteljstvo donekle popravljaju te predrasude pa čak do eksplicitne borbenosti (kao kod velikoga feminista Poulaina de la Barrea). Međutim, Descartes osnažuje binarnu opoziciju na koju se veže dokazivanje o ženskoj inferiornosti. John Lock smješta ženu u privatnu sferu. David Hume, navodi dalje Čačinović, gubi se u govorenju o ženama. Smatra ih nerazumnim, nepouzdanim elementima podložnim strastima – posebno nezgodna osobina kada im se povjere odgovorne dužnosti. Jean-Jacques Rousseau možda se također može smatrati ambivalentnim, ali njegov *Emile* izlaže jasno stavove o podređenosti žena, potrebi da se ograniče i osposobe za pomoć i potporu vrjednijima od sebe. N. Čačinović, n. dj., str. 105.

⁷ Na Aristotelovoj prirodnoznanstvenoj teoriji o ženi utemeljila se antropološka teorija na kojoj počiva i teorija komplementarnosti. Ona polazi od patrijarhalne podjele na žensku i mušku narav i njima pripadajućih vlastitosti i uloga. Što znači biti i djelovati kao žena i muškarac smatra se jasno zadano i u dosadašnjim društvima življeno. R. J. Anić, „Žene...“, n. dj., str. 16.

⁸ Post 3,1–24.

prevladavajućem stavu po kojem se jedino muškarac poimao čovjekom. Zbog toga se uvjerenje o nepotpunosti ženskoga bića kao i socijalne norme koje su ga pratile teško mijenjalo. Položaj žene postao je duboko tradicijski i diskurzivno ukorijenjen u europskome kulturološkom obrascu.⁹ Samo je prevrat poput Francuske revolucije iz koje je proizašla moderna politička misao mogao pružiti priliku unutar koje se počinje progovarati i o pravima žena. Mada još ne možemo govoriti o artikuliranim zahtjevima žena, ali u vrijeme u kojem se postavlja pitanje o općim ljudskim pravima i slobodama javlja se i ideja o pojedinačnim pravima žena. U tome duhu modernoga doba je i Mary Astell u knjizi *Reflectiones of Marriage* (1706.) postavila čuveno pitanje: *Ako su svi muškarci rođeni slobodni kako to da se sve žene rađaju kao robinje?*¹⁰ Zanimljivo je da su upravo žene činile jezgru mase koja je započela Francusku revoluciju s kojom počinje ulazak nižih slojeva u politički život. Bile su to žene iz siromašnih obitelji koje su najviše osjećale povećanje cijene kruha i oskudicu namirnica. Iako ne smišljeno ipak su postale protagonistice povijesnoga procesa u kojem nisu dobile prava slobodnoga čovjeka. Deklaracija o pravima čovjeka i građanina temeljni je dokument Francuske revolucije (1792.) kojim je nastavljena patrijarhalna tradicija unutar koje su sloboda i jednakost postali isključivo pravo muškaraca. Dramska spisateljica i esejistkinja Olympe de Gouges, kritizirajući androcentrički pristup, objavila je Deklaraciju o pravima žena građanki. „Muškarci, jeste li sposobni da budete pravedni? Žena vam postavlja ovo pitanje... Kažite mi! Tko vam je dao suvereni autoritet da potčinite moj spol.“¹¹ Takva pitanja shvaćena su kao krajnje subverzivna misao i akcija po postojeće patrijarhalne odnose. Smrtna kazna na giljotini presuđena za De Gouges dvije godine

⁹ Položaj žene u zapadnome kršćanskome kulturološkom obrascu kao i implicitne rutine ophođenja i uspostavljanje diskurzivne prakse nemaju uporište u Isusovu nauku. Osnovni problem kršćanstva kroz cijelu povijest upravo je raskorak između Isusovih riječi i djela i njihovoga razumijevanja i provođenja u život. Isus je još prije dvije tisuće godina u vrjednovanju žene bio ispred svoga vremena. Rušio je patrijarhalnu paradigmu u židovskome poretku i pristupao ženama kao jednakovrijednim ljudskim bićima. Mnoge od žena koje spominje Novi zavjet poput Isusove majke Marije, proročice Ane, Marte, Marije Magdalene protagonistice su ljudskosti u konkretnim situacijama. Žene čini svjedokinjama svoga uskrnuća. Isus dakle ne zatvara žene u stereotipna određenja o njihovoj prirodi i ulogama, nego se prema njima odnosi kao prema ljudskim osobama slobodnima i pozvanima da se aktivno uključe u ostvarivanje Božjega kraljevstva. Spolne stereotipe u evanđeljima ne nalazimo ni kad je posrijedi bračni i obiteljski život. Evanđelja ne propisuju određen model rodnih bračnih i obiteljskih odnosa. Isus cijeni roditeljsku ljubav, ali ne veliča ulogu oca ili majke kao takvu. Navedeno prema: Rebeka Jadranska Anić, „Ljudska prava žena u kršćanstvu“, u: Ivana Radačić – Jelka Vince Pallua (ur.), Zbornik radova *Ljudska prava žena*, Biblioteka Zbornici, knjiga 39, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2011., str. 74.

¹⁰ A. Zaharijević, nav. dj., str. 371.

¹¹ Karen Offen, „Osporavanje muške aristokracije Feminizam i francuska revolucija“ <http://www.zenskostudie.edu.rs/izdavastvo/elektronska-izdanja/casopis-zenske-studije/zenske-studije-br-13/79-osporavanje-muske-aristokratije-feminizam-i-francuska-revolucija> (16. II. 2016.)

nakon objavljivanja Deklaracije bila je poruka svim drugim ženama ako se usude mijenjati postojeće norme. Uslijedila je zabrana ženskih pokreta u Francuskoj koja je trebala ušutkati žene. Vrlo progresivan razvoj ljudskih prava, započet usvajanjem dviju deklaracija o pravima čovjeka američke (1776.) i francuske (1789.), iz kojih su bile isključene žene, dao je naslutiti kako će borba za emancipaciju žena biti vrlo težak pothvat.¹² Međutim, ideja De Gouges koju je platila životom zračila je i bez njezina uspjeha i jačala svijest o dubokoj nepravdi koja se nanosi ženama. Utemeljena na kolektivnome iskustvu žena ideja o neravnopravnosti postepeno je artikulirala njihova htijenja i djelovanja usmjerena na razaranje tradicionalne patrijarhalne paradigme. Široku osnovu identifikacije pružila je činjenica da ih je zakon definirao kao isključenu kategoriju.¹³ Emotivna snaga koja proizlazi iz motivirajuće funkcije ideologija proizvela je jake kolektivne emocije koje su ih u prvome valu navele i na kršenje socijalnih normi. Ishod je bio žestok odgovor žena izražen u pokretu sufražetkinja. Otud je ideologija feminizma usko vezana za ženske pokrete. Od 18. stoljeća takvi se pokreti osnivaju u Velikoj Britaniji i 1897. godine ujedinjuju se u Nacionalnu uniju društava za žensko pravo glasa. Slični pokreti u kojima se vode kampanje za žensko pravo glasa osnivaju se i u SAD-u. Pojava feminizma kao i drugih ideologija povezana je sa socijalnim i povijesnim prilikama u kojima se razvijaju. Feminizam je na taj način oblikovan kroz kolektivno iskustvo života žena u pokornosti i zatupljenosti iz kojih se reproducirala borba za emancipaciju. Oslobođanje žena od dominacije bila je dovoljno ujedinjujuća vrijednost da proizvede motivirajuće učinke. Premda su se izvori diskriminacije mijenjali, to je temeljni zadatak koji je feminizam nastojao ostvariti kroz tri vala. Žene danas imaju pravo na glasovanje, obrazovanje, jednak pristup službama, pravo na jednaku plaću i ekonomsku neovisnost i sva druga ljudska prava iako se u ostvarivanju ravnopravnosti i dalje susreću s različitim oblicima suptilnih zapreka. U društvu su, također, još uvijek izražene tendencije njihova podcjenjivanja i omalovažavanja. S druge strane vrlo često se i sam pojam feminizma, kako navodi R. Anić, povezuje isključivo s radikalnim značenjem i doživljava se negativno ne samo kod muškaraca već i kod većega dijela žena. Značaj kao i rezultati feminizma kao da

¹² Tek je u preambuli univerzalne Deklaracije o ljudskim pravima UN-a iz 1946. godine termin *svi ljudi* zamijenjen pojmom *ljudska bića*. Prvi put je u deklaraciji primijenjen rodno osjetljiv jezik. Članice Komisije bile su protiv upotrebe fraze „ljudi i braća“ jer je ona isključivala žene. Uvođenju pojma *ljudska prava* i *prava svih ljudskih bića* umjesto pojma *prava čovjeka* pridonijela je i Eleonor Roosevelt kao prva predsjedavajuća Komisije UN-a za ljudska prava (*Commission on Human Rights*) prilikom izrade Opće deklaracije o ljudskim pravima. U konceptu međunarodnoga prava ženska prava javljaju se tek devedesetih godina prošlog stoljeća. Usp. Anči Leburjić – Mirjana Kučer – Nikolina Rajić, *Žene: društvene uloge i statusi*, Kajda, Split, 2009., str. 9.

¹³ Michael Freedon, *Političke ideologije novi prikaz*, Algoritam, Zagreb, 2006., str. 235.

su prilično zamagljeni izvan znanstvenoga diskursa. Zbog toga je važno pitanje koliko je feminizam uspio u ostvarivanju svoje zadaće? U odgovoru na to pitanje u nastavku teksta bit će prikazani dometi savladavanja različitih vidova diskriminacije žena kroz tri vala. Kompleksnost ostvarivanja toga temeljnoga feminističkog cilja ogleda se u rušenju duboko ukorijenjenih androcentričnih socijalnih normi koje su vezane i za širi kontekst svjetonazorskih promjena. Podrivanje važećih vrijednosti pokazalo je njegov subverzivni karakter i iz te se činjenice reproducira negativno razumijevanje feminizma. Jednako tako i povezanost prvo s liberalnom pa potom i socijalističkom teorijom proizlazi upravo iz vrijednosnoga sustava dviju ideologija koje su osporavale postojeće poretke i uspostavljene društvene norme koje se nisu mogle racionalno argumentirati.¹⁴

1. Artikulacija ženskih interesa u prvome valu

Ukidanje diskriminacije žena temeljni je zadatak feminizma koji se u prvome razvojnem razdoblju javlja u 18. stoljeću i traje do sedamdesetih godina 20. stoljeća. Prvi pokreti žena nastaju u Velikoj Britaniji i SAD-u, a iz anglosaksonskoga svijeta borba protiv obespravljena žena i za njihovu vidljivost u javnome prostoru širila se i u druge države. Prije svega bila je usmjerena na pravo glasa, pravo na obrazovanje i zaposlenje. Iako su pojmovi rod i spol artikulirani tek u drugome valu, već je u početku feminističkoga pokreta određeno rodu i spolu kao vrijednosnih kategorija u društvu intuitivno prepoznato kao supstancijalno težište feminizma. U pozadini je bila stroga binarna podjela u dvije potpuno nejednake i neravnopravne kategorije. Spoznaju i diskurzivno polje feminizmu je u prvome valu pružila Mary Wollstonecraft objavom djela *Obrana ženskih prava* (1792.) i dobila status začetnice modernoga feminizma. Uzrok nepravdnoga i neravnopravnoga položaja žene u društvu vidjela je u neznanju, a izlaz iz te pozicije u boljem pristupu obrazovanju. Njezine ideje neodvojive su od prosvjetiteljskoga pokreta koji je težio razumu i obnovi znanja. Tu je poveznicu M. Wollstonecraft izrazila riječima: „Oslobodite ih, i ubrzo će one postati mudre i kreposne, kao što to i muškarci postaju sve više, jer napredak mora biti obostran, inače će nepravdi na koju je primorana polovica ljudske rase pribjegavati i one odgovorivši istom mjerom svojim ugnjetavačima.”¹⁵ Misaoni poticaj Wollstonecraftove bio je vrlo subverzivan za 18. stoljeće i izazivao je lavinu negodovanja, a i prijezira iza kojega se krio strah od promjene tradicionalne patrijarhalne paradigme. Kako

¹⁴ Diana Coole, „Niti i pletenice, ili nezavršeni projekt?“, u: Michael Freeden (ur.), *Političke ideologije novi prikaz*, Algoritam, Zagreb, 2006., str. 225.

¹⁵ Mary Wollstonecraft, *Obrana ženskih prava*, Ženska infoteka, Zagreb, 1999., str. 221–222.

su ideje feminizma bile usmjerene na promjenu postojeće patrijarhalne paradigme i matrice mišljenja, od početka su stvarale razne predrasude o feministkinjama kao „ratobornim ženama“ koje napetosti unutarnjih konflikta rješavaju u vanjskome prostoru. Utjecaj privatnoga života na formiranje feminističkih stavova kod većine autorica nije sporan, ali to, kako navodi Slaven Ravlić, nikako ne umanjuje njihov prinos promjeni percepcije i uloge žene u društvu.¹⁶ Prvi val feminizma potaknut je u to vrijeme inovativnim karakterom liberalizma izraženim kroz slobodu kao temeljnu vrijednost liberalne ideologije. Važan poticaj i diskurzivni prinos dao je radikalni liberal John Stuard Mill esejom *O podređenosti žena* (1869.). Ta je rasprava postala središnji tekst liberalnoga feminizma. Važnu ulogu u Millovu zalaganju za prava žena imala je intelektualka Harriet Taylor, odnosno intimna ljubavna priča Johna i Harriet koja je nedvojbeno utjecala na Millov iskorak izvan patrijarhalne paradigme.¹⁷ U liberalni pojam slobodnoga čovjeka Mill je prvi uključio ženu. Vrijedan emancipatorski pomak unutar liberalnoga obrasca upravo je njegov prinos. Intelektualno ograničavanje žena Mill je smatrao posljedicom njihova isključivanja iz obrazovanja. Predviđao je kako će zapovijedanje i podčinjenost postati iznimke među životnim činjenicama dok će ravnopravno udruživanje biti pravilo.¹⁸ Najveći zamah ženskomu pokretu u prvome valu ipak je dolazio iz duha modernizma koji je proizvela Europa. Prelazak u industrijsko društvo duboko je mijenjao svakodnevnicu ljudi i vladajuće svjetonazore. Znanost je postajala sve više izvor spoznaje koja se nadmetala s intelektualnim monopolom crkve. Pojavila se ideja o čovjekovu napretku koja je slabila religijska i tradicijska vjerovanja. Engleska se kao predvodnik modernizacijskih procesa ubrzo suočila s neočekivanom žestinom kojom su sufražetkinje predvođene Emmeline Pankhurst tražile pravo glasa na izborima za parlament. Kao što i sama riječ kaže, sufražetkinje (eng. *suffrage* – izborni glas) su bile pripadnice pokreta za prava žena na glasovanje, ali i za ravnopravnost spolova u punome pravnom smislu riječi. Potjecale su uglavnom iz uglednih i bogatijih obitelji, a za svoje javno djelovanje, poput Emmeline Pankhurst, Harriet Taylor, Millicent Fawcett, imale su potporu muževa. Ta činjenica, međutim, nije mogla ublažiti odjek njihovih zahtijeva kojima su dovodile u pitanje postojeće socijalne norme. Progovaranje o nelagodnim istinama, parezijama, bilo je vrlo izazovno i sablažnjivo za postojeći politički *mainstream*. Vlada je bila

¹⁶ Za takve habituacijske pokušaje sporan je bio život većine feministkinja poput Kate Millet, Emmeline Pankhurst, Simone de Beauvoir kojim su se nastojale diskvalificirati, a hijerarhijski odnosi moći pokazati kao prirodne, a time i nepromjenjive. Slaven Ravlić, *Suvremene ideologije*, Politička kultura, Zagreb, 2006.

¹⁷ O tome vidjeti: S. Ravlić, „John Stuard...“, n. dj., str. 70–85.

¹⁸ D. Coole, n. dj., str. 225.

nepopustljiva, a sufražetkinje nezadovoljne stalnim odbijanjem. Ubrzo su Emmeline Pankhurst i njezine tri kćeri (Christabel, Sylvia i Adel) osnovale „Ženski društveni i politički savez“ (1903.).¹⁹ Odbacile su sve zakonom dopuštene metode i nastojale zaplašiti različitim oblicima radikalne borbe. Razbijale su prozore na javnim zgradama, spaljivale kuće, ubacivale kiselinu u poštanske sandučiće, razrezivale slike u galerijama i presijecale telegrafске žice.²⁰ Prvi val feminizma ujedinio je Britanke u borbi za pravo glasa, ali su različite strategije između militantnih sufražetkinja i onih koje su legalnim putem nastojale ostvariti svoje ciljeve dovele do raskola. Millicent Fawcett okupila je oko sebe reformistički opredjeljene sufražetkinje i time se distancirala od Pankhurst i njezinih sljedbenica smatrajući da njihove metode štete ženama u ostvarivanju prava glasa.²¹ Borba za ženska prava u drugome dijelu anglosaksonskoga svijeta u SAD-u bila je teško opterećena rasističkom ideologijom. Nacionalna organizacija za žensko pravo glasa podržavala je rasističke elemente i iz krovne organizacije isključila je žene afroameričkoga podrijetla. One su pak osnovale svoju Nacionalnu asocijaciju obojenih žena (*National Association of Colored Women*).²² Različite strategije, rasna segregacija kao i činjenica da su iz borbe za ženska prava bile isključene siromašne žene slabili su feministički pokret. Natjerane teškim uvjetima života, žene iz siromašnih slojeva društva ostvarile su prije drugih prodor u javnu sferu koja je do tada bila isključivo muški prostor. U Francuskoj je do 1914. godine radilo već 7,7 milijuna žena, a 1918. godine žene su predstavljaju 40% ukupne radne snage.²³

1.1. Što je ostvario prvi val?

Prvi svjetski rat najvažnija je prekretnica u prvome valu nakon koje se radikalno mijenja pristup žena javnomu prostoru. Suočene s ratnim okolnostima, feministkinje

¹⁹ S. Ravlić, *Suvremene...*, n. dj., str. 272.

²⁰ Prvi koji je osjetio njihov bijes bio je Winston Churchill. Iako je bio član liberalne stranke, Churchill je bio čvrsto ukorijenjen u tradicionalne patrijarhalne stavove. Udarac bičem za pse koji je dobio od jedne sufražetkinje nije ga urazumio i 1910. godine potvrdio je svoj stav protiv ženskih zahtjeva. Sufražetkinje su očajnički koristile i metode direktne akcije. Jedna od takvih akcija dogodila se na konjskoj utrci Epsom Derby, kada je sufražetkinja Emily Davison iskočila na trkaću stazu i bila nasmrtno pregažena (1913). Navedeno prema: A. Leburic – M. Kučer – N. Rajić, n. dj., str. 6.

²¹ Millicent Fawcett je 1897. godine postala predsjednica Nacionalne unije za prava žena. U svojim aktivnostima imala je potporu muža Henrya Fawcetta, sveučilišnog profesora političke ekonomije na Cambridgeu. U 1919. godini Fawcett je umirovila liderstvo u Nacionalnoj uniji koja je preimenovana u Nacionalnu uniju za jednake državljanke. Navedeno prema: <https://www.britannica.com/biography/Millicent-Fawcett> (1. III. 2016.).

²² Dragana Obrenić, „Pravo glasa“, u: Adrijana Zaharijević (prir.), *Neko je rekao feminizam?*, Henrich Boll Stiftung, Artprint, Novi Sad, str. 36.

²³ A. Zaharijević, n. dj., str. 378.

izražavaju lojalnost nacionalnim državama, a svoje ciljeve zbog ratne zbilje stavljaju u drugi plan. Nedostatak muške radne snage s druge strane natjerao je poslodavce na sve veće zapošljavanje žena, a one se u tvornicama potvrđuju jednako vještim i sposobnim kao i muškarci. To je bio najučinkovitiji način da se žene osvijeste kao korisne članice društvene zajednice i bitno promijene sliku o sebi. Ratni napor žena izravno se reflektirao na promjenu njihova položaja. Dinamika ostvarivanja prava na glas bila je različita i većinom se ostvarila između dva svjetska rata. Švedska je bila prva zemlja na svijetu koja je 1867. godine uvela ograničeno biračko pravo za žene koje se odnosilo samo na općinske izbore. Novi Zeland je 1893. uveo žensko pravo glasa, a 1919. aktivno biračko pravo. Postupno se to pravo ženama dodjeljivalo prvo u skandinavskim zemljama. Finkinje su pravo glasa dobile 1906., Norvežanke 1913. i Dankinje 1915. godine. Tek su poslije Prvoga svjetskog rata žene dobivale pravo glasa u mnogim državama. U Velikoj Britaniji – kolijevci parlamentarizma i demokracije – 1928. godine. Potom su žene pravo glasa dobile i u tadašnjem SSSR-u i Njemačkoj. Francuskinje i Talijanke pravo glasa su dobile tek nakon Drugoga svjetskog rata. Zadnje su pravo glasa dobile žene u Švicarskoj 1971. godine. Žene iz države Wyoming (SAD) prvi put su na izbore izišle 1869., a ostale Amerikanke pravo glasa dobile su 1920. godine.²⁴ Žena se, napokon, priznaje jednako čovjekom kao i muškarac, s istim dostojanstvom i ljudskim pravima. Pored političkih prava pripadale su joj i jednake mogućnosti u svim područjima društvenoga, ekonomskoga, političkoga, kulturnoga, privatnoga i javnoga života. To je bio kraj prvoga vala feminizma u kojem su žene u pravnome smislu ostvarile ravnopravnost. U poimanju ženstvenosti prevratničku ulogu u modnome svijetu odigrala je Coco Chanel. Kroz novi stil odijevanja, hlače i skraćenu kosu, Coco je ženama dala do tada isključivo muške atribute: samopouzdanje i neovisnost. To je bio početak društvene i estetske modernizacije žene. U stvarnome životu su se ipak i dalje suočavale s diskriminacijom i seksizmom iz različitih pozicija. Promjene koje su u pravnome smislu omogućile jednakost istim tempom, nije pratila i promjena socijalnih normi. Ti procesi u društvu nisu nikada ujednačeni jer se socijalne norme, ustaljeni obrasci ponašanja i ophođenja mijenjaju puno sporije od promjena koje započinju pravnim dokumentima. Iz toga je razloga poznatoga kao *problem koji nema ime*²⁵ započeo drugi feministički val.

²⁴ MIA – mlade i aktivne, http://www.cesi.hr/attach/_m/mia.pdf (28. II. 2016.)

²⁵ Američka feministkinja Betty Friedan razloge početka drugoga vala označila je *The problem that has no name*. Betty Friedan, *The Feminine Mystique*, W.W. NORTON&COMPANY, New York, 1963., str. 15.

2. Drugi val

Uvjete za pojavu drugoga vala pripremila je Simone de Beauvoir. Iako se nije smatrala feministkinjom, već ljevičarkom, njezina knjiga *Drugi spol* (1948.) postala je drugo klasično djelo feminističke teorije, a nju je svrstala među elitne filozofe. Dvadesetak godina kasnije nakon objavljivanja *Drugog spola* započinje drugi val. Pojam žene određuju društvene norme, a njih propisuje muškarac, izjavila je Beauvoir u čuvenoj rečenici „ženom se ne rađa, ženom se postaje“²⁶. Ta se misao suprotstavila ukorijenjenom binarnom modelu žensko/muško iz kojega su se reproducirale i odgovarajuće matrice mišljenja. Beauvoir kritizira takve uvjete u kojem se muškarac i žena razvijaju na način da žena dobiva attribute poput pasivnosti, ovisnosti o muškarcu i inferiornosti. S takvim svojstvima, smatra Beauvoir, ona nije rođena, već ih protiv svoje volje stječe u muškome svijetu. Društvo na taj način nameće djevojčicama poslušnost i pasivnost kao poželjne vrijednosti kako bi ih se zaustavilo u razvoju vlastitih ličnosti.²⁷ „Djevojčica živi među bogovima muškog oblića. U njezinim očima, u muškarcu se utjelovljuje Drugi; ali taj Drugi je za djevojku esencijalan dok sebe, u odnosu na njega, shvaća kao neesencijalnu.“²⁸ Internaliziranjem takvoga stava žena nema priliku za individualiziranje i promjene, zaključuje Beauvoir. Tom spoznajom postala je protagonistica novoga diskursa. Iako joj to nije bila namjera, Beauvoir je dobila ulogu začetnice svih suvremenih teoretskih problematizacija koncepta spola: „Usprkos važnim razlikama, sva suvremena feministička značenja riječi 'spol' proizlaze iz rečenice Simone de Beauvoir da se ženom ne rađa već postaje.“²⁹ *Drugi spol* bio je vrlo poticajan za američke feministkinje. Betty Friedan, inspirirana upravo knjigom Simone de Beauvoire, napisala je *Žensku mistiku* (1965.) kojom započinje drugi feministički val. *Ženska mistika* dala je ključne uvide u položaj žene u poslijeratnoj Americi, a mistična ženstvenost poslužila je kao kodificirani pojam toga statusa. To je, smatra Friedan, društveno ustanovljena slika žene, supruge, kućanice, majke i seksualnoga objekta koja nije ništa drugo za žene već *ugodan koncentracijski logor*.³⁰ U tako konstruiranoj idealnoj slici krije se zavjera protiv žena koja im ne dopušta jednake uvjete natjecanja s muškarcima. „Moja glavna teza je kako je središnji ženski problem nepostojanje

²⁶ Simone de Beauvoir, *Drugi spol*, BIGZ, Beograd, 1982., str. 11.

²⁷ Isto, str. 24.

²⁸ Isto, str. 47, 85.

²⁹ Eva D. Bahovec, „Feminizam i ambivalentnost Simone de Beauvoir“, u: *GENERO, časopis za feminističku teoriju*, elektroničko izdanje broj 1, 2007., str. 9.: <http://www.zenskestudie.edu.rs/pdf/eva.pdf> (3. III. 2016.)

³⁰ B. Friedan, n. dj., str. 245.

prava na vlastiti identitet – blokiranje rasta i razvoja pod vodstvom ženske mistike.³¹ Za takav položaj i nesreću američkih žena smatrala je odgovornim sve društvene i političke aktere u SAD-u, od psihijataru, znanstvenika do vladajuće političke strukture. Knjigu je obogatila osobnim životom kućanice s diplomom iz psihologije kao i stvarnim iskustvima drugih žena, majki i kućanica. Autentična iskustva objašnjavaju kako je Friedan uspjela tako snažno utjecati na žene i uzdrmati šezdesete u Americi. Feminizam nije smatrala antimuškom orijentacijom već ideologijom korisnom i muškarcima i ženama. U polemici s radikalnim feministkinjama uporno je ponavljala kako spol nema veze sa ženskim pokretom koji je vezan isključivo za jednake mogućnosti. Friedan je odbijala spol kao svrhu političkoga djelovanja.³² Brak i majčinstvo smatrala je vrijednostima, ali ne isključivo jedinim smislom ženskoga života zbog kojeg su u pedesetima i šezdesetima Amerikanke masovno napuštale školu. Taj najkraći put ostvarenja ženskoga identiteta izazivao je niz patoloških emotivnih opterećenja obitelji i djece.³³ Pravi put je, smatra Friedan, obrazovanje i posao kako bi žene, muževi i djeca, također, bili sretniji. Potpuno drugačiji pristup feminističkim elementima izložila je Kate Millett u jednom od najvažnijih djela drugoga vala *Spolna politika* (1970.). Bio je to vrlo radikalna način artikuliranja feminističkih tema unutar koje su patrijarhat i muška dominacija uspostavljena na osnovi spola postali središnji pojmovi. Koliko je knjiga sablaznila javnost najbolje govori činjenica da je izazvala ne samo brojne napade već i reakciju vladajućega političkog *mainstreama*.³⁴ Što je, dakle, bilo prevratničko u toj knjizi? Upravo ono što Friedan nije nikako željela u feminizmu, a to je spolna politika. Do toga koncepta Millett je došla definiranjem patrijarhata kao političke institucije. S obzirom na to da je politika usko vezana za moć, K. Millett odnos između žena i muškaraca definira politički i time uključuje i pojam moći. Na taj način nastoji naglasiti kako jedna društvena skupina, muškarci, kontroliraju drugu, žensku skupinu i to smatra temeljnim obilježjem patrijarhata.³⁵ Tako uspostavljena muška kontrola u javnoj i privatnoj sferi omogućena je jer su sve civilizacije do sada uspostavljene kroz patrijarhat.³⁶ Vladajući spol svoju dominaciju

³¹ Isto, str. 133.

³² S. Ravlić, *Suvremene...*, n. dj., str. 301.

³³ B. Friedan, n. dj., str. 403.

³⁴ Magazin *Time* nazvao ju je 1971. Mao Zedongom ženskoga oslobođenja. Napao ju je i Norman Mailer izravno pogođen njezinom knjigom u eseju *The Prisoner*. Ostala je bez posla 1971. godine, a nakon očitovanja lezbijstva pala je u javni zaborav. Od svih feministkinja trećega vala Kate Millet je najkontroverznija i najkompliciranija. Manično depresivna, udana, biseksualka, borac za prava homoseksualaca, oštra jezika i nastupa. Svojim ostrim stilom kritike znala je iritirati i najbliže istomišljenike. Navedeno prema S. Ravlić, *Suvremene...*, n. dj., str. 303, 305.

³⁵ Kate Millet, *Sexual Politics*, Doubleday, New York, 1970., str. 23.

³⁶ Isto, str. 25.

ostvaruje kroz spolnu politiku vidljivu i u najintimnijim odnosima između muškarca i žene, smatra Millett. Pri tome posebno ističe obitelj kao glavnu instituciju muške moći pa stoga, smatra ona, obitelj nije prirodna zasnovana na uzajamnoj ljubavi već je ugnjetavačka jer se u njoj ostvaruje muška spolna nadmoć. U tome kontekstu je koncept romantične ljubavi za Millett ništa drugo već sredstvo emotivne manipulacije kojom se žene uvlače u seksualne aktivnosti. Na taj se način prikriva stvarni društveni i ekonomski status žena utemeljen u ovisnosti o muškarcima.³⁷ Kako bi se uklonila muška dominacija, smatra Millett, nužno je odbacivanje roda onakvoga kakvog ga je konstruirao patrijarhat. To je moguće napraviti revolucijom, ali ne onim tipom borbe koji počinje na ulicama, već promjenom koja će se dogoditi unutar i izvan nas kao posljedica internalizacije novih vrijednosti. To je bolji način života, zaključuje Millett.³⁸ Usvajanjem ideje De Beauvoir o društvenoj konstrukciji ženstvenosti Millett je postavila ključnu razliku između spola kao biološke kategorije i roda kao društvene konstrukcije uvjetovane kulturom, tradicijom i društvenim odnosima. Ta dva pojma postala su žarišna.

2.1. Razdvajanje roda i spola

Razdvajanje roda i spola u velikoj mjeri je odredilo dinamiku razvoja drugoga vala. Sljedeći emancipatorski kapacitet feminističke teorije upućivao je prije svega na tražanje o dubljim uzrocima i preprekama spolne jednakosti. Spolom su definirane fiziološke karakteristike i anatomska razlika između muškarca i žene, dok je rodom označena društvena konstrukcija rodni uloga. Pojam roda je tako postao osnovni pojam, a rodna jednakost temeljni koncept koji čine jezgru feminističke teorije. Razlikovanje roda i spola stavlja u pitanje esencijalističko poimanje muške i ženske naravi kao dane i zadane trajne i nepromjenjive. Kako dalje pojašnjava Anić, uočava se da slika zbiljske žene od koje se polazi u potrazi za ženskom naravi utječe i na definiranje te naravi.³⁹ Rod je uspostavljen kao društvena, kulturna i politička kategorija zasnovana na spolu, a rodne uloge su u različitim kulturama drugačije. Slijedom toga na osnovi fizioloških i anatomskih razlika društvo dodjeljuje čitav segment ideoloških rodni uloga i stereotipa, koje prema feministkinjama, ozbiljno opterećuju ženu. Zbog toga je važno pitanje zašto se na temelju bioloških razlika spolova utemeljuju društvene stratifikacije i to na način da muškarci u većini društava zauzimaju više pozicije, a žene niže? Odgovor na pitanje nije moguć sve dok, kako navodi J. Flax, rod vidimo

³⁷ Isto, str. 37.

³⁸ Isto, str. 330.

³⁹ R. J. Anić, „Žene...“, n. dj., str. 226.

kao opoziciju urođeno različitih bića, a ne kao društveni odnos. Na taj način nećemo prepoznati posebnosti i ograničenja različitih ženskih i muških moći i opresija u određenim društvima.⁴⁰ Rodne uloge nisu biološke pa tako i podliježu promjenama.⁴¹ Iz toga aksioma feminističke teorije proizašla je rodna jednakost kao temeljna konceptualna osnova feminizma. Rodna jednakost podrazumijeva ukidanje svih društvenih dimenzija stratifikacije između žena i muškaraca, bez obzira na njihove međusobne biološke razlike, a „na temelju pripadnosti ljudskoj zajednici“⁴². Odnosi se na jednake mogućnosti pristupa, sudjelovanja, korištenja te kontrole dobara, resursa, političke moći i društvenoga statusa ženama i muškarcima u društvu. Pojam je usko povezan uz načelo rodne ravnopravnosti koja znači jednaka prava za žene i muškarce u pravnim sustavima iako to načelo bez njegova stvarnog oživotvorenja u društvenoj praksi nema puno smisla.⁴³ Različiti pristupi, odnosno strategije ostvarivanja rodne jednakosti diferencirali su feminističku teoriju u tri oblika liberalnu, socijalističku i radikalnu. Liberalne feministkinje traže zakonski status koji će im osigurati jednake šanse kako bi se natjecale s muškarcima. Zato nije potrebno mijenjati društveni sustav, već ostvariti ravnopravnost kroz vlastito djelovanje. Nezadovoljne liberalnom potporom u borbi protiv nevidljivoga patrijarhata, feministkinje novi izvor snage nalaze u socijalizmu. Englesova izjava da unutar obitelji žene čine proleterijat, a muškarac buržoaziju bila je izvor nove nade.⁴⁴ Drugi val nije bio samo više socijalistički, već i radikalniji od prvoga. Ta se karakteristika reproducirala upravo iz dihotomije spola i roda.⁴⁵

⁴⁰ Jane Flax, „Postmodernizam i rodni odnosi u feminističkoj teoriji“, u: Linda J. Nicholson (ur.), *Feminizam/postmodernizam*, Ženski studij, Liberta, Zagreb, 1999., str. 48.

⁴¹ Iako se Katolička crkva najčešće povezuje s rigidnim stavom prema pojmu *rod*, manje je poznato kako je Njemačka biskupska konferencija usvojila dokument *Justitiae et pax* u kojem je taj pojam definiran potpuno afirmativno. U tome dokumentu rod se vrjednuje kao sredstvo analize i provedbe ravnopravnosti. Razumijeva se kao pojam koji vodi računa o provedbi rodne ravnopravnosti i ima svoje teološko opravdanje. U tome smislu definirana je razlika između rodno osviještene politike i rodnih teorija s jedne strane i razlika u stavovima Katoličke crkve i fundamentalista s druge strane. Sveta Stolica u Izjavi o tumačenju pojma „rod“ na Četvrtoj međunarodnoj konferenciji o ženama održanoj u Pekingu 1995. godine navodi da je rod utemeljen na biološkome spolnom identitetu, ženskome i muškome. U izjavi se dopušta mogućnost propitivanja utjecaja kultura na definiranje muških i ženskih uloga, a rod se ne poistovjećuje s homoseksualnošću. Vidi: R. J. Anić, „Žene...“, n. dj., str. 118, 65.

⁴² Branka Galić, „Promjena seksističkog diskursa u Hrvatskoj“, u: *Socijalna ekologija*, 21 (2012.) 2, str. 157.

⁴³ Isto, str. 158.

⁴⁴ S. Ravlić, *Suvremene...*, n. dj., str. 279.

⁴⁵ Kako navodi J. Flax, taj proces dekonstrukcije daleko je od završetka i nije lagan iako su neke feministkinje na početku mislile da možemo jednostavno odvojiti pojmove spola i roda. Ta disjunkcija, iako politički neophodna, počiva na problematičnome i kulturalno specifičnim opozicijama poput, primjerice, one između kulture i prirode te uma i tijela. Navedeno prema: J. Flax, n. dj., str. 48.

2.2. Što je ostvario drugi val?

Kroz drugi val žene su uspjele probleme vezane za odnose u braku i obitelji poput razvoda i nasilja pretvoriti u javni problem. Silovanje u braku, tjelesno zlostavljanje, psihološko zlostavljanje, vrijeđanje, ponižavanje i svi ostali oblici nasilja tek su sedamdesetih i osamdesetih godina konačno i priznati kao takvi. Žene su uštkavane strahom i sramotom, a njihova tišina omogućavala je neprestanu reprodukciju nasilja.⁴⁶ Javno artikuliranje i senzibiliziranje javnosti o tim problemima prinos je upravo feminističke teorije. Slijedom toga mijenja se tradicionalno poimanje političkoga unutar kojega su takvi problemi smatrani isključivo područjem privatnoga života. Danas je nemoguće zamisliti politiku, a osobito predizborne kampanje, u kojima nema tema i poruka vezanih za obitelj. Izravni utjecaj na ishode drugoga vala feminizma imala je seksualna revolucija koja je krajem šezdesetih zahvatila zapadne države.⁴⁷ Širi kontekst takvih svjetonazorskih mijenjanja bio je jedino moguć u kontekstu promjena koje su se odvijale na široj društvenoj razini kao što je prelazak s industrijskoga na postindustrijsko društvo. Jedino je takav preobražaj mogao dovesti do promjena u društvenome prihvatanju do tada stigmatiziranih različitih seksualnih sklonosti, kao i reproduktivnih prava žena. Ženi je priznato pravo da sama odlučuje o rađanju djece, kao i pravo na prosudbu o moralnosti pobačaja i kontracepcije.⁴⁸ Legalizirano je i pravo na razvrgavanje braka čija je protuzakornost stoljećima bila utemeljena na religijskim normama.⁴⁹ Više egzistencijalne sigurnosti i individualne autonomije potiču širenje ekspresivnih vrijednosti, a dereguliranje seksualnih normi i uloge spolova nije se činilo više opasnim.⁵⁰ Prelazak s vrjednota opstanka na ekspresivne pokazatelj je vrjednovanja individualne slobode i aktivističkih političkih opredjeljenja. Takve okolnosti, kako navodi Inglehart, omogućile su najdramatičniju promjenu zabilježenu u povijesti – pomak prema ravnopravnosti spolova. Žene su, konačno, dobile mogućnosti izbora između različitih dosega života. Napredak se odrazio i na promjenu rodnih odnosa. Nestaju ženska prava, a javlja se pojam rodna

⁴⁶ L. Vasiljević, n. dj., str. 112.

⁴⁷ Seksualna je liberalizacija snažno utjecala i na žensku intimnu stvarnost. Ranije društveno prihvatljivi isključivo kao muška obilježja, seksualni stilovi postali su u velikoj mjeri pristupačni i ženama. Ne čudi, stoga, dokumentirani porast ženskoga seksualnog užitka u kohortnim studijama. Navedeno prema: Aleksandar Štulhofer, „Hypnerotomachia Poliae: Seksualni stilovi urbanih žena u Hrvatskoj“, u: *Revija za sociologiju*, 30 (1999.) 1–2, str. 7.

⁴⁸ Većina europskih zemalja priznala je pravo na pobačaj i kontracepciju sedamdesetih godina prošloga stoljeća prvo za udane, a potom i neudane žene.

⁴⁹ Među zadnjim europskim državama Republika Irska razvod je ozakonila 1995. godine.

⁵⁰ Ronald Inglehart – Christian Welzel, *Modernizacija kulturna promjena i demokracija slijed ljudskog razvika*, Politička kultura, Zagreb, 2007., str. 66.

jednakost (engl. *gender equality*) ili jednake mogućnost (engl. *equal opportunities*). Iz toga koncepta reproducirala se rodno osviještena politika kao strategija za promicanje jednakih mogućnosti žene i muškarca. Ta se politika javlja kao reakcija na prepoznati princip androcentričnosti u institucijama i organizacijama unutar hijerarhija. Liberalne feministkinje nisu bile za radikalne promjene društva već su se zadovoljavale jednakim pristupima položajima u javnome prostoru koji su inače pripadali muškarcima.⁵¹ Revolucionarne feministkinje, s druge strane, nisu osjećale ispunjenje ciljeva već su težile temeljnoj promjeni društvenoga stanja koje je stoljećima bilo na štetu žena.⁵² Takva dihotomija bila je početak ozbiljnoga slabljenja feminizma. Erozivni kapacitet nekoherentnosti kulminira pojavom knjige crne feministkinje, Bell Hooks, *Zar ja nisam žena*. Hooks u knjizi vrlo jasno upozorava kako unutar feminizma nema mjesta za identifikaciju žena druge boje kože. Takve je stavove Hooks ponovila i u drugoj knjizi. „Bele žene koje danas dominiraju feminističkim diskursom, kao i Fridanova pre njih, retko se pitaju da li njihova perspektiva u odnosu na žensku realnost odgovara proživljenim iskustvima žena kao kolektiviteta.“⁵³ Feminizam zapada u glib ozbiljne krize identitetske strategije nemoćan u potrebi, kao i sve druge ideologije, pridonijeti identifikaciji.

Postaju upitna ujedinijujuća načela i vrijednosti feminističke teorije izražena kroz pojam sestrinstva. Kao jedinstveno i zajedničko djelovanje žena u drugom valu, sestrinstvo je pružalo osjećaj pripadnosti i solidarnosti utemeljen na tipičnome ženskom iskustvu i ženskome pogledu na svijet. Iz tih se razloga feminizam sedamdesetih otvorio prema lezbijkama. Odnos feminizma i lezbijki, poznat kao „ružičasta napast“ (engl. *lavender menace*), bio je vrlo problematičan za vodeće feministkinje drugoga vala. Svjesne da povezivanje sa ženama u drugačijem paradigmatskom značenju ionako teško mogu izbjeći, feministkinje poput Betty Friedan, ipak su nastojale probleme heteroseksualnih žena držati podalje od onih koje su opterećivale žensku *gay* populaciju. Smatrala je da ženski pokret nema nikakve veze s lezbijstvom. Na nacionalnim feminističkim prosvjedima 1970. godine sudionice su zamoljene nositi lezbijske narukvice kao simbol solidarnosti. Friedan je to odbila. Na kraju je

⁵¹ Žene čine 51% svjetske populacije, a posjeduju 1% svjetskoga bogatstva. U prosjeku su 30% manje plaćene nego muškarci za isti posao. Između 10 i 20% direktorskih poslova obavljaju žene, a njihova zastupljenost u parlamentima na svjetskoj razini svega je 16%. Siromaštvo također najviše pogađa žene. Od 1,3 milijarde ljudi koji žive u siromaštvu čak je 70% žena. Navedeno prema: http://www.cesi.hr/attach/_m/mia.pdf (16. III. 2016.).

⁵² A. Zaharijević, n. dj., str. 387.

⁵³ Bell Hooks, *Feministička teorija Od margine prema centru*, str. 7: <http://www.rwfund.org/wp-content/uploads/2014/09/bel-huks-bell-hooks-Feministi%C4%8Dka-teorija-Od-margine-ka-centru.pdf> (16. III. 2016.).

takav stav doveo u pitanje i sami smisao sestrinstva. Zbog toga je Friedan promijenila mišljenje, ali je odnos feminizma i lezbijki ostao na razini političke korektnosti.⁵⁴ Aktivizam homoseksualnih pokreta upravo se intenzivira u drugome valu i bilo je nužno preinačiti stav. Pokret osoba drugačijih seksualnih orijentacija utjecao je i na shvaćanje važnosti seksualnosti u konstrukciji roda i rodnih odnosa. Njihova angažiranost javlja se prije svega kao izraz otvorena suprotstavljanja binarnosti i heteronormativnom pogledu na seksualnost.⁵⁵

3. Feminizam u trećem valu

Treći val feminizma nastaje osamdesetih i devedesetih godina dvadesetoga stoljeća kao reakcija na ono što su feministkinje osamdesetih godina smatrale nedostatkom drugoga vala. Riječ je prije svega o esencijalističkome pristupu ženi s kojom su se mogle identificirati većinom bjelkinje, heteroseksualne obrazovane žene pripadnice srednje klase. Iako se feminizam pozivao na univerzalnost, u takvome društvenom statusu, prije svega, nisu bile crne kao ni sve bijele žene. Prve su doživljavale rasnu diskriminaciju iz koje je proistekla izražena društvena stratifikacija. Sve bjelkinje, također, nisu bile obrazovane ni ekonomski situirane. Paradigmatska je slika žene u zbilji bila vrlo heterogena. Esencijalističko promatranje seksualnosti kao prirodne, biološki neizbježne i nepromjenjive isključivalo je drugačije seksualne orijentacije. Treći val feminizma pod jakim utjecajem postmoderne usmjerava se na dekonstrukciju patrijarhalnoga i heteronormativnoga društva. Dekonstrukcija kao teorijsko-metodološki okvir koji se vezuje za francuskoga filozofa Jacquesa Derridu postaje dominantan i dovodi u pitanje sve velike metanarative kojima je do tada svijet objašnjavao. To se odnosi na sve tradicionalne metafizičke pojmove poput istine, subjekta i identiteta. Za mnoge istraživače toga uvjerenja, smatra M. Freeden, ideologija je „modernistički ostatak koji zahtijeva razotkrivanje kako bi se otkrile fikcije koje proizvodi socijalni poredak iskrojen po mjeri samouočavanja ili, kako je to kod lacanovaca radi prikrivanja praznine koja zjapi ispod egzistencije takvog poretka.“⁵⁶ Jedinstven ljudski identitet ne postoji, smatra postmoderna, već identifikacije koje su kontekstualno društveno, socijalno i politički uvjetovane. Ovakav preokret u diskursu impliciran je uzročnim slijedom ljudskoga razvitka izraženim jačanjem ekspresivnih vrijednosti kroz autonomiju i individualizam. Te nove vrijednosti odražavaju postmoderni duh

⁵⁴ A. Zaharijević, n. dj., str. 390.

⁵⁵ Često se kao početak ovoga pokreta navode Stonewallski neredi koji su se dogodili u New Yorku 1969. godine i koji su započeli borbu za prava osoba drugačije seksualne orijentacije.

⁵⁶ M. Freeden, n. dj., str. 20.

u kojemu više nema apsolutnih pravila i moralnih principa, već je sve društveno konstruirano i relativno pa se sve mora tolerirati.⁵⁷ Treći val feminizma pod očitim je utjecajem lingvistike i feminističke kritike jezika. Pojam je dekonstrukcije Derrida baš definirao baveći se spolnim razlikama u jezičnome smislu. Oštrica prosudbe prema jeziku usmjerena je na način na koji ga se prosuđuje „kao patrijarhalni seksistički fenomen koji unaprijed isključuje žene iz svojih gramatičkih struktura, a semantički ih negativno obilježava, te na izvorno filozofsko značenje u kantovskome smislu kritike kao umijeća prosuđivanja i ispitivanja valjanosti osnovnih teza o nekom predmetu, u ovom slučaju o lingvističkome pogledu na jezik.“⁵⁸ Različiti pristupi, primjerice, psihoanalitičkoga feminizma lacanovske orijentacije ili esencijalistički usmjerene feministkinje, daju svoja viđenja. Tako lacanovski psihoanalitički feminizam analizira način na koji djeca različitoga spola usvajaju jezik pod utjecajem majke. Esencijalistički, primjerice, bavi se utjecajem bioloških i društvenih razlika na jezično ponašanje žena i muškaraca.⁵⁹ Ključna uloga u lingvističkome pristupu feminizmu pripada američkoj feministkinji Judith Butler koja knjigom *Nevolje s rodom* (1990.) dubinski mijenja smjer feminizma.⁶⁰ Kao predvodnica trećega vala Butler rod smatra fluidnom i promjenjivom varijablom neovisnom od bioloških karakteristika osobe. Rodni identitet, smatra Butler, utemeljuje se tek performativno i kao takav nije izraz ukupnosti onoga što čini ličnost i individualnost. Rod je, prema tome, izvedba, a ne ono što osoba zaista jest. Određivanje roda kao konstantnoga ponavljanja društvenoga performansa, a ne izraza prvenstvene stvarnosti najpoznatiji je njezin koncept. Tradicionalni feminizam, smatra Butler, pravi esencijalne greške u određivanju roda i spola kao prirodnih kategorija. „Uspostava prisilne i naturalizirane heteroseksualnosti zahtijeva i regulira rod kao binaran odnos u kojem se muška strana razlikuje

⁵⁷ R. Inglehart – Ch. Welzel, n. dj., str. 281.

⁵⁸ Miroslav Bertoša, „Jezične promjene i feministička kritika jezika“, u: *Revija za sociologiju*, 32 (2001.) 1–2, str. 64.

⁵⁹ Isto, str. 65.

⁶⁰ Razumijevanje J. Butler ne može biti izvan središnjega pitanja koje ju zaokuplja, a na koje upozorava Jadranka R. Anić. „Ponekad su i sami uvjeti koji predaju svojstvo ‘ljudskosti’ nekim pojedincima upravo oni koji uskraćuju mogućnost postizanja takvog statusa drugim pojedincima, proizvodeći tako diferencijaciju odnosno različitost između ljudskoga i onoga što je manje ljudsko. (...) Određeni ljudi priznati su kao nešto manje od ljudi, a ta forma ograničenog priznavanja ne vodi do opstojnog života. Određeni ljudi nisu uopće priznati kao ljudi, a to vodi do tek još jednog poretka neživljivog života. (...) Ako sam ja određenog roda, hoću li ipak biti smatrana za dio ljudskoga? Hoće li se ‘ljudsko’ proširiti kako bi me uključilo u svoj doseg? Ako želim na određene načine, hoću li biti u mogućnosti da živim? Hoće li biti mjesta za moj život, i hoće li biti priznatljiv i prepoznatljiv drugima o kojima ovisim u pogledu svoje društvene egzistencije?“ Navedeno prema: R. J. Anić, *Kako razumjeti rod? Povijest rasprave i različita razumijevanja u Crkvi*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, 2011.

od ženske, a to se razlikovanje postiže praksom heteroseksualne želje.⁶¹ Butler u biti nastavlja ideju francuskoga filozofa Michela Foucaulta „da je seksualnost uvijek smještena u matrice moći da je uvijek proizvedena i konstruirana unutar određenih povijesnih praksi i diskurzivnih i institucionalnih, te da je pribjegavanje seksualnosti prije zakona iluzorna zamisao emancipacijske spolne politike“⁶². S obzirom na radikalnost takvih poimanja, iz feminizma se posljedično rekonfigurirala nova rodna (engl. *gender*) ideologija. Inspiraciju za svoju teoriju o rodu kao izvedbenom činu Butler je djelomice pronašla u pragmatički, u radovima Johna R. Searlea koji je kao Austinov sljedbenik nastavio usavršavati njegovu teoriju performativnih iskaza i govornih akata.⁶³

3.1. Što je ostvario treći val?

Prinos je trećega vala u ostvarivanju ravnopravnosti žena u raskrinkavanju rodnih uloga. Distinkcija roda i spola pružila je mogućnost analize utjecaja društva, religije i kulture na stvaranje i oblikovanje uloga koje su se pripisivale ženama i muškarcima i smatralo ih se nepromijenjenima. Upravo su antropološka istraživanja, navodi Anić, pokazala kako u različitim kulturama postoje različiti koncepti muškosti i ženskosti, da muškost i ženskost nisu tako biologijski zadani kao što se tvrdi, već su spolne uloge podložne povijesnim promjenama.⁶⁴ Treći je val potaknuo na dublje promišljanje rodnih i drugih društvenih odnosa. Zbog toga su postmoderni diskursi dekonstruktivistički „jer nas žele distancirati od vjerovanja, o istini, znanju, moći, sebstvu i jeziku koja automatski prihvaćamo kao legitimaciju suvremene zapadne kulture“.⁶⁵ Na taj način otkrivaju se učinci rodnih uređenja skriveni iza „njihove neutralne i univerzalističke površine“. Problematiziranje rodnih odnosa smatra se i najvećim napretkom unutar feminističke teorije jer su više ili manje odnosi dominacije, a ne nejednakih značajki.⁶⁶ Borba protiv raznih oblika moći primarni je zadatak intelektualca, smatra M. Foucault. Međutim, ideja o spolu kao konstrukciji po kojoj muškarac postaje muškarac jer mu je takav identitet nametnut jednako kao i ženi postala je prijeporna. Konceptom u kojem je spolna razlika postala irelevantna rodna teorija pomjera granice u poimanju bioloških odrednica seksualnosti, a time

⁶¹ Judith Butler, *Nevolje s rodom*, Ženska infoteka, Zagreb, 2000., str. 36.

⁶² Isto, str. 102.

⁶³ M. Bertoša, n. dj., str. 64.

⁶⁴ R. J. Anić, „Žene...“, n. dj., str. 227.

⁶⁵ J. Flax, n. dj., str. 40.

⁶⁶ Isto, str. 41–44.

i identiteta žene i muškarca. Takva ideološka produkcija okreće ljudska zbilju nopačke. Preobražaj se u društvenome pogledu obrazlaže moralom koji se usmjerava na čovjekovu emancipaciju, a protiv kršenja njegove autonomije individualne slobode. Isprepletenost s rodnom ideologijom posebno je problematična za feminizam jer mu oduzima njegovu jedinstvenu vrijednost. Zbog toga je, kao što naglašava D. Coole, najvažnija distinkcija između borbe protiv dominacije i zahtjeva za ravnopravniji pristup javnomu prostoru od participacije feminizma u antagonističkim prostorima rodne ideologije.⁶⁷ Međutim, važno je naglasiti kako se feminizam trećega vala nije bavio ideološkim pitanjima zato što je zauzimao određenu ideološku poziciju, već zato što se to pitanje otvorilo u samoj jezgri problema o identitetu.

Zaključak

Borba protiv otvorena seksizma kao i rasvjetljavanje diskurzivnih oblika koji skrivaju oblike segregacije na temelju spola i mušku dominaciju koja ne pruža jednake prilike trebala bi biti prioritetni cilj feminizma.⁶⁸ Tako je ciljeve definirala i B. Hooks, određujući feminizam kao pokret za okončanje seksizma, seksističkoga izrabljivanja i ugnjetavanja.⁶⁹ Lingvistkinje su odavno ustanovile da jezik odražava nejednaki tretman žena unutar tradicionalne patrijarhalne strukture. Odnos moći i roda u jezičnome smislu najčešće se izražava kroz različite oblike seksizma. Vidljiv je u svakodnevnoj nezapaženoj interakciji.⁷⁰ Ovakva androcentričnost diskursa dočekuje žene njihovim dolaskom na svijet oblikovan jezikom. Stereotipno predstavljanje muškaraca i žena prevladava i u medijskoj slici stvarnosti, a ona je definitivno odraz ženina položaja u društvu.⁷¹ U tome smislu muškarci se najčešće pokazuju kao oni

⁶⁷ D. Coole, n. dj., str. 245.

⁶⁸ Seksizam je društveni i kulturni fenomen diskriminiranja ili segregiranja neke rodne grupe na temelju pripadnosti spolu, dok rodna diskriminacija podrazumijeva društveno djelovanje, isključivanje, iskorištavanje ili eksploataciju određene rodne grupe na temelju pripadnosti toj rodnoj grupi. Odnosi se na nejednak tretman žena i muškaraca na temelju roda, te na osporavanje prava ili neke društvene prakse zbog rodnih predrasuda, u pravilu usmjerenih protiv žena. Navedeno prema: B. Galić, n. dj., str. 156.

⁶⁹ B. Hooks, *Feminizam je za sve: strastvena politika*, Centar za ženske studije, Zagreb, 2004. str. 8.

⁷⁰ Npr. kada se za nekoga kaže da je raspuštenica (vezanost je ženska vrlina pa je samim tim ono suprotno – razvezanost – grijeh?). Takvom kvalifikacijom razvedene žene ukazuje se i na njezinu osobnu odgovornost za postojeće stanje – netko ju je raspustio, otpustio, ili usidjelica (jasno aludira na uzaludnost postojanja – žensko biće i nema svrhu ukoliko se nije ostvarilo u bračnoj zajednici!), a to jest i jedan vid nasilja. Hana Čopić, „Žene i jezik“, u: Adrijana Zaharijević (prir.), *Neko je rekao feminizam?*, Henrich Boll Stiftung, Artprint, Novi Sad, str. 218.

⁷¹ O tome vidjeti: Marijana Sivrić, *Primjeri kritičke analize medijskog diskursa*, Filozofski fakultet, Mostar, 2014.

koji prihvaćaju i mogu odabrati izazove dok su žene najčešće svedene na pojedine dijelove svoga tijela. Većinom propagiraju tjelesni izgled u vidu krajnje negativne medijske objektivizacije i njihove seksualizacije. Rodni stereotipi i seksizam očito dobro funkcioniraju u prodaji proizvoda. Iako je riječ o upakiranome seksizmu koji žene priopćava prije svega kao seksualne objekte, a time u pitanje dovodi i temeljno dostignuće feminizma. Ako se u javnome diskursu predstavljaju kao „roba“, jesu li zaista nezavisne i samostalne u raspolaganju svojom sudbinom? Dobra je ilustracija tekst objavljen u tiražnijim dnevnim novinama s naslovom *Kako je mlada i seksi časnica završila u Mazar i Sharifu*.⁷² Priča o mladoj liječnici koja je karijeru u bolnici odlučila zamijeniti vojničkom u nesigurnome Afganistanu prikaz je žene koja je prvo seksualni objekt pa tek onda časnica i liječnica u hrvatskoj vojsci. Ovakvi sadržaji zastupljeni u javnome diskursu sugeriraju kako društvo, premda je doživjelo promjene u položaju žene, nije puno evoluiralo u njihovu podcijenivanju i omalovažavanju. Agresivnost i zastupljenost takvih poruka jasno pokazuje kako je ukidanje diskriminacije žena stalni proces feminističke akcije, a nikako konkretna pobjeda.

---

⁷² <http://www.jutarnji.hr/vijesti/kako-je-mlada-medimurka-zavrsila-u-mazar-i-sharifu-od-trenutka-kad-se-pridruzila-oruzanim-snagama-zeljela-je-kao-lijecnica-otputovati-u-neku-mirovnu-misiju/33544/> (15. II. 2016.)

FEMINISM – WHAT HAS IT ACCOMPLISHED?

Abstract

Feminism has substantially changed the position of women if we compare it to the status they had in the society before the emergence of the feminist ideology. Feminism has tried to keep the character of emancipation in the three phases it had. In the very first phase women succeeded in entering the public space and fighting for equality with men. But the fact that they got legal equality did not mean that they formally had equality in the real world. It was very difficult to change old social norms and socially constructed gender roles of women. Therefore the second feminist phase has started. Under the influence of deconstruction and postmodernism feminism in the third phase became intertwined with the gender ideology. That brought it further from its primary aim – fight against dominance and for equal access to the public space. Emphasized sexualizing of women in the media shows that the society has not evolved a lot. It is still underestimating and belittling them. The aggressive aspect of such contents states that feminism is a process of constant fight and not a concrete victory.

Key words: *feminism, ideologies, equality, gender, sex, sexism*